

AZ ELLENÁLLÁS ANATOMIÁJA

LENGYEL JÓZSEF: ÚJRA A KEZDET

Lengyel József kisregénye egy KZ-láger (Auschwitz) felszabadulását, valamint az azt megelőző és követő napok-hetek történetét ábrázolja. Egy végletesen kiélezett történelmi szituációban, az emberi magatartások a szituáció kényszerítő ereje folytán, a jó vagy a rossz egyértelmű és tudatos vállalásáig jutnak el, a frontok elkülöníthetően világossá válnak, az ember ledobja az alkalmazkodás, az életben maradás vagy a hatalom megtartása érdekében felvett magatartásának fátylait, az emberi cselekvés elementárisává, egyértelműen valódivá válik. A harc offenzív és deffenzív frontjainak utolsó nagy összecsapása mindkét fronton az élet alapvető védelme lesz, csakhogy a bukott reakció egyéni és könyörtelen küzdelemmé, a győztes ellenállás szervezett leszámolásává változtatja azt.

A modern kisregénynek, ha nem is kizárólagos, de feltétlenül egy jellemző sajátossága a viszonylag zárt szituációteremtés, s ennek felfokozott drámaisága, az ellentmondások kiélezettsége. A kisregény műfajának éppen ezért egyik legadekvátabb történelmi megfelelője a történelem által valóságosan kiélezett, valóságosan is nyílt állásfoglalásra kényszerítő történelmi helyzet. Az *Újra a kezdet* szinte iskolapéldája e törvényszerűségnek. A szituáció a végletekig kiélezett, ugyanakkor közvetlenül és egyértelműen megítélhető. Ebben az egyértelműségben a hangsúly teljességgel az emberi magatartásra tevődik át, s ha Lengyel József a szituáció megteremtésével feladta az önéletrajza által kínált lehetőségeket, azt feltétlenül azért tette, hogy annak a sajátos ellenállásnak és forradalmi magatartásnak, amelynek legjobb műveiben érzékeny, morális rajzát adta, itt egy pontosabb történelmi képletét vázolhassa fel, általánosabb történelmi igénnyel. A végletes és könyörtelen harcban igazolja azt, hogy a kommunista ellenállás következetességében is mindenkor humánus jellegű. Ennek jelentőségére éppen az életmű egészéből lehet rávilágítani. Legjobb műveiben (az *Elejétől végig*, az *Igéző*, a *Kicsi mérges öregúr*), kommunista forradalmárai vagy ösztönös humanistái a személyi kultusszal szemben érnek tudatos ellenállóvá, vagy tisztul ki humanista magatartásuk: megvalósítva az ember morális küldetését, vagy csupán leszögezve az ehhez való jogait. Az „Ezek miatt ne lennék én kommunista?” (*Elejétől végig*), világosan utal arra az ideológiai és morális bázisra, amelyből ez az ellenállás mint történelmi magatartás erejét meríti. Az ellenállás a humanizmus megvalósításának, morális tisztaságnak az egyetlen lehetősége, de ugyanakkor erre az ideológiai bázisra támaszkodva szolidaritásának, amely az életben maradás, az alapvető egzisztenciális érdekek megvédelmezésének egyetlen lehetősége, a legfőbb történelmi kohézióját is jelenti. A kor közvetlen és látszólag szinte feloldhatatlan ellentmondásán túl, tehát a személyi kultusz és a szocializmus ellentmondásán túl, felismerni a kommunista humanizmus lehetőségét, ez egyben a védekezés leghatalmasabb eszközét is jelenti, hiszen a spontán, szubjektív reflexeket tudatos harcra, stratégikus küzdelemmé változtathatja, s döntő történelmi fölényét perspektívikusan megteremti. Az ellenállás deffenzíváját éppen ebben a fölényben változtathatja át forradalmi offenzívává, a takticzizmussal stratégiát, a diktatórikus önkénnyel történelmileg igazolt kommunista humanizmust állítva szembe. Így született meg a „Forradalmár Színjátéka”, vagy ha úgy tetszik, az „Ellenállás Színjátéka”, hiszen egyrészt a történelem által nemegyszer valóságosan produkált egybeesésről van szó, másrészt viszont — s ezt is a történelem igazolta — a kétféle harc között

nem ideológiai bázisát s végső céljait, hanem helyzetét s ebből következően: módszerét illetően van különbség. Az *Újra a kezdet*-ben a történelmi helyzetnek ezek a közvetlen ellentmondásai nem zavarják a szituációt, s ez az egyértelműség alkalmas és lehetőséget teremt az írónak arra, hogy figyelmét magára a magatartásra, az ellenállás, a védekezés és támadás lehetőségeire, módszereire s ezek rajzára, törvényyszerűségeire irányítsa. A fasizmussal szembeni harc elkerülhetetlen, gondoljunk itt a *Wengraf* remek érvelésére. S ez a harc nemcsak a történelem, de a mindennapiság síkján is eltéveszthetetlenül egyértelmű; közvetlen meghatározó az, hogy a frontok melyik oldalán áll az ember, sorsát vállalnia kell. (Utálhatunk itt éppen a szóban forgó kisregényben Wohlbrück alakjára, a nem vállalás riadt menekülésére és katasztrófájára.) A hovatartozás egyértelmű, de ennek a hovatartozásnak a tudatosodása teremti meg a harc lehetőségét, s igazolja annak módszereit.

Éppen azért, mert az író az ellenállásnak a magatartásban realizálódó eszmei-morális lehetőségeit kutatja, nem a megszokott értelemben vett antifasiszta regényt alkot. Maga a fasizmus itt absztrakt háttérként van jelen még akkor is, ha a harcnak áldozatai, katasztrófái, eseményei vannak, de nem a történelmi tények épp-így-létének, a reakció legradikálisabb és legbarbárabb változata elleni harcról van szó, hanem mindenfajta reakció és a vele szembeni küzdelem és magatartás viszonyáról. A szituációnak ez az elszigeteltsége, elvontsága s ezzel együtt az egyértelműsége, az ellenállásnak az anatómikus pontososságú rajzát, s az egyszeri történelmi léttel szemben az általános érvényűségét hangsúlyozza. Az objektivitásnak, a törvénynek ez a hangsúlyozódása, az összefüggéseknek ez az anatómikus pontosága az oka annak, hogy a mű sokat veszít abból a személyiségből, amelyet az irodalom „lengyeli lírának” nevez. Veszít a moralitásnak abból a személyes hangjából, amely mély humanizmussal hatja át a lengyeli világot, az ember közvetlen világát, tehát a vele személyes és közvetlen kontaktusban levő mikrovilágot. Harmóniát teremt, amely a mindennapok világában érzelmi izzású, személyes humanizmussal áthatott harmónia a fenyegető történelemmel szemben. Itt erre nincs mód, mert egy KZ-láger szituációja széttöri a mindennapi rezisztenciának és menekülésnek ezeket a határait, e végső tétre menő harcban egybeolvad a történelmi és a mindennapi tett, közvetlen egyértelműséggel s könyörtelenséggel. Ily módon kapja meg az *Újra a kezdet* azt a jelentőséget a lengyeli életműben, amely a problémák szintézisre irányuló kísérletének a jelentősége, az elvi-ideológiai, ugyanakkor a morális problémák egy végső összefogásának kísérlete, s ez még akkor is jelentősé teszi, ha maga a mű nem tartozik Lengyel József életművének legmagasabb vonulatai közé. Az objektív pontosság szikár, anatómikus mezítelenséget, elvontságot is jelent. Autentizmusa nem teljesedik ki művészi autentizmussá, személyes, szubjektivitással áthatott világgá.

A szituáció ilyen meghatározottságában a magatartás objektív törvényei háttérbe szorítják a szubjektív meghatározókat, s a magatartás maga is csak elvontan válik igazzá. Szonja krisztusi részvéte, sorsa ellenére is mártír cselekvésképtelensége, humanizmusának történelmietlensége; Harkály doktor ösztönös, „muszelmán” voltában tragikomikus ragaszkodása az élethez; Prenn ideológiát megtagadó ideológiátlan ügyeskedése; Wohlbrück se-hús-se-hal áldozat-hóhér alakja; Trend Richard minden emberi pozíciót feladott fatalizmusa; a háttérben az illegális láthatatlanságában is állandóan jelenlevő ellenálló párt, végső soron e valóban reális szituáció, s a jellemek társadalmilag meghatározott tartalmai között elvontan igaz összefüggéseket igazol, az emberi cselekedeteket, mint anatómikus összefüggéseket pontosan térképezi fel, s tényleg igaz, hogy az elkötelezett kommunista Banicza harcát és konfliktusait mindezek ténylegesen determinálják; s az is igaz, hogy a kisregény jellemének összefüggése mesterien ellenpontozott struktúrát ad; csupán az a bizonyos lengyeli líra hiányzik, amely a személyes átéltség atmoszféráját adná.

Az emberi szabadság abban a tudatos választásban realizálódik, amelyben az ember a manipuláció hamis alternatívái, a politika s a társadalmi lét részint teremtett, részint adott látszatlehetőségein túllépve a történelmi haladás valóságos lehetőségét választja, a történelmi helyzet valóságos alternatíváinak felismerése alapján. A mindennapiságnak ez a meghaladása valójában a mindennapi döntések történelmi

fedezetét is jelenti. Az a magatartásstruktúra, amit Lengyel József e kisregényben kiépít, végső soron ennek az igazolása, hiszen az életben maradásnak, a túlélésnek és a győzelemnek a legtörvényszerűbb lehetőségét is jelenti ez. A túlélők közül a szervezett ellenállók győzelme egyben a haladás győzelme is, míg a „prennek” életben maradása s a „Harkály doktorok” halála között nincs lényegi különbség, egyik sem volt szükségyszerű, szubjektív esetlegességek, mint szerencse és furfang magyarázzák. Látszólag véletlen, hogy az életet nem vállaló Trend helyett a francia fiú marad életben — tanúi lehettünk Banicza nagy konfliktusának a döntésben —, valójában pedig itt a szervezet életben maradása törvényszerű, s tagjainak halála esetleges. Éppen ez mutatja a túlélésnek a véletlenszerű egyéni sorson túlmutató történelmi magasabbrendűségét, s ez adja a valóságos értékét is. Ugyanez az ellenpontozás valósul meg Szonja s Banicza dialógusában is. Szonja vállalása elvont krisztusi humánuma miatt visszaszorul a történelem valóságos menetével szemben, éppen absztrakt-általános, kivételt és ellenséget nem ismerő emberszeretete megfosztja magatartását minden történelmi tartalomtól, és végső soron szubjektív mártíromsággá avatja. Minden fennköltége ellenére mindennapi ügy, partikuláris moralizmus marad. Timo Stuhr a tudatosan vállalt rossz, a tudatosan vállalt reakció jelképe — szükséges ellenpontja Banicza alakjának. S ha a regény összes szereplőit sorra vennénk, ugyanezt az ellenpontozást láthatnánk. A történelem valóságos szükséglete harcban és győzelemben egyaránt kényszerítően kijelöli az ember helyét, meghatározza feladatát, s ennek a felismerése a kulcsa az ember szabadságának vagy pusztá áldozat voltának. Éppen ezért talán a legizgalmasabb, ugyanakkor a legvitathatóbb alternatívája a műnek a Banicza contra Kertész ellentmondás. Az építés vagy a tovább harcolás változott módszerrel, de nem változott intenzitással és élességgel a győzelem teremtette szituációban, valójában aligha volt ilyen diszjunktíve éles alternatíva, sokkal inkább a taktikai helyzet által meghatározott arányokról, semmint egymást kizáró ellentétéről van szó. Az író kérdése a történelemhez, mintha itt lenne kevésbé pontosan fogalmazott, s a válasz is ennek megfelelően, a nyitva hagyott kérdés mögött, homályban marad. *Újra a kezdet* — mondja a mű, jelezvén, hogy semmi sem befejezett. A valóságos választ csak a valóságos történelem fogalmazhatja meg, de ennek felismerése — végül is — a mi kötelességünk. (*Magvető Könyvkiadó 1970.*)

THOMA LÁSZLÓ

TANULMÁNY

HERMANN ISTVÁN: SZENT IVÁN ÉJJELÉN

A kritikusnak nehéz dolga van. Ez az elfrázisodott igazság ezúttal jelent is valamit. A hóhér akasztása csak a nézőknek kárörömteljes, a végrehajtnak inkább kínos attrakció. Közel félezer oldal szépirodalomról akár fél oldalon is lehetne érdemlegesen mondani, kiemelve — alkalomhoz illően — a különösből az általánost, de itt a kiemelés már megtörtént, és eredményeivel legfeljebb egy azonos térfelületű Anti-Hermann keretében vitakozhatna érdemlegesen egy erre vállalkozó kontra-kritikus. A magam részéről inkább bevallom, hogy nagy élvezettel tanulmányozgattam a felszabadulás utáni magyar drámának 21 író demokratikusan egymás mellé sorolt „dramaturgiai portréjából” összeálló tablóját, melyet három csoportjelző esszé foglal keretbe és még másik három díszít. Az utóbbiakban az eddigiekből kimaradt